

PENGAR

MÄNNISKANS sociala uppfinningar är lika viktiga som de tekniska. Att hitta på nya redskap eller vapen är ett sätt att öka välståndet, att utforma nya regler, sedvänjor och beteenden ett annat. 15

Bytet är en av de äldsta sociala uppfinningarna, grundvalen för den mänskliga arbetsdelningen. Men bytena blev omständliga när var och en måste ta sin vara till någon annan som dels ville ha den, dels hade något lika önskvärt att erbjuda i gengäld.

Då uppfann människorna betalningsmedel. En viss vara blev alla andra varors måttstock. I flera sydamerikanska indian kulturer mätte man priser i kakaoböner, på andra håll med bärnsten. Efter hand utvecklades de första mynten ur avklippta metallbitar. Städer och furstar garanterade myntens vikt och värde genom att prägla sina bilder på dem.

De första svenska mynten slogs i Sigtuna omkring år 995, men präglingen upphörde drygt trettio år senare. År 1018 började Knut den store slå mynt i Lund. Den svenska myntningen återupptogs i mitten av 1100-talet. Den tidens myntsystem byggde på den vikingatida marken, från början en kombinerad vikt- och myntenhet – en mark var lika med 208–211 gram silver. Silvret i mynten blandades ut med mer och mer koppar. Gustav Vasas första markmynt 1536 innehöll bara 8,23 gram silver, ungefär fyra procent av den ursprungliga markens silverinnehåll.

På 1500-talet räknade man 4 mark på en daler. Mot den internationellt gångbara riksdalern försämrades markkursen stadigt. Redan 1609 gick det 6 svenska mark på en riksdaler, vid frihetstidens början 12 mark, och

De första svenska mynten slogs i Sigtuna år 995. Mått: Ø 21, 8 mm.

DET TOG tusentals år för penning- och kreditväsendet att växa fram. Under medeltiden spred sig bankerna från Italien till norra Europa. I början av 1600-talet lanserades de första förslagen om att grunda banker i Sverige.

995 De första svenska mynten slås i Sigtuna.

MEDELTIDEN. Växlar underlättar fjärrhandel i Europa.

1200–1300 Banker i italienska stadsstater.

1609 Amsterdamsche Wisselbank grundas.

1611/1612 Gustav II Adolf kung, Axel Oxenstierna rikskansler.

1619 Axel Oxenstierna föreslår att det inrättas »en bänk i var stad, eller åt minste i de förnämste«.

16 sedan försämrades kursen ytterligare. Marken avskaffades först i och med Gustav III:s myntrealisation 1777.

KREDIT

Med allt mer enhetliga betalningsmedel blev det lättare att bedriva långväga handel. Problemet var att frakta de mynt som behövdes. De skrymde och tyngde och lockade till sig rövare som satte hela handelsföljen i fara.

Lösningen blev att handla på kredit. Köpmännen lovade att betala säljarna för varorna, ibland på någon helt annan plats än där den ursprungliga affären gjorts upp. Köpet kunde avslutas i en valuta men betalas i en annan. Tidigt på medeltiden började italienska köpmän att köpa växlar av särskilda växelmäklare. Væxlbrevet lovade att innehavaren skulle få ett visst belopp i utländsk valuta om han visade upp växeln för en mäklare på en främmande ort. Den kurs han betalade för växeln – växelkursen – berodde på valutornas skiftande värde mot varandra.

Under 1200-talets senare decennier blev det vanligare att ta sjövägen från Medelhavet till Nordsjön. Stora handels- och finansföretag med högkvarter i de italienska städerna och filialer över hela Europa ersatte enskilt resande köpmän som handelns viktigaste agenter.

En annan orsak till kredithandeln var mångfalden olika penningssystem. Det var enklare att räkna om växlar mot varandra än att trassla med svårbedömda mynt från olika håll. Inte förrän under 1200-talets andra hälft fick Europa en verkligt stabil valuta, den berömda guldflorinen, som präglades i Florens från 1252. År 1285 började Venedig slå mynt av samma slag, som kallades dukater eller sekiner.

BANKER

Från början hade banker inte med pengar att göra. Flodkulturernas tempel tog emot spannmål och kreatur och lånade ut dem till behövande, ett par tusen år innan mynten kom i bruk. Så småningom lämnade människor också in guld och silver. Templet var samhällets säkraste plats. Sedan kunde köpmän och andra låna vad de behövde av prästerna. Det finns anteckningar om lån från tempel i Babylon 1700 f.Kr. I Hammurabis lagsamling, som kom till vid denna tid, återfinns det regler för bankverksamhet.

Under århundradena före Kristi födelse utvecklades spannmålsmagasi-

Växlarna underlättade handeln över gränserna. Växelskontor c:a 1550.

18 nen i Egypten till en centraliserad bankrörelse, med säd som betalningsmedel. Apollotemplet på den grekiska ön Delos blev ett viktigt bankcentrum, ett annat låg i Efesos, med kreditverksamhet och särskilda konton för varje klient.

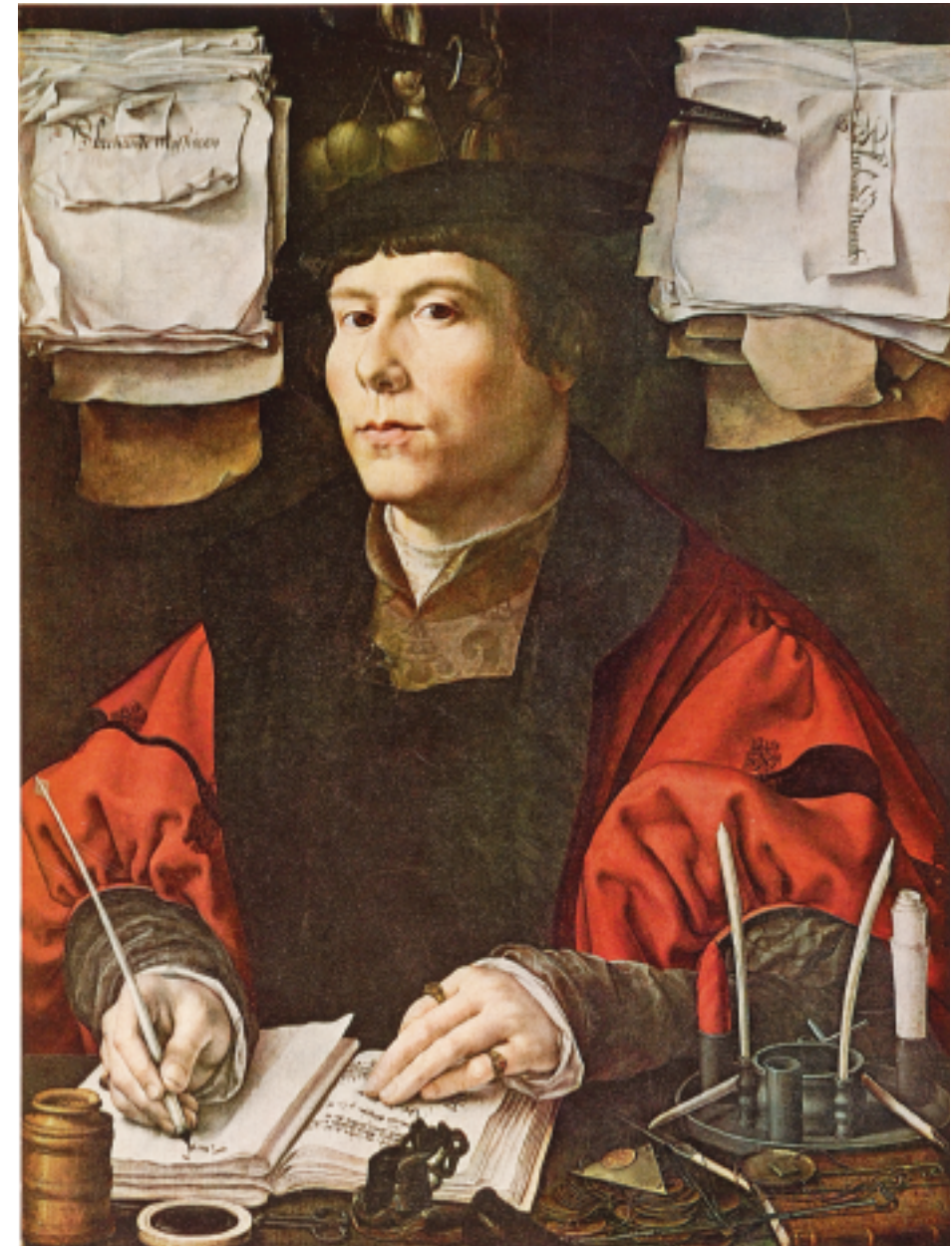
Under den tidiga medeltiden skötte mäklare och handelshus om de flesta transaktionerna, men korstågen ställde nya krav på bankväsendet. Stora summor måste förmedlas från Västeuropa till härarna i öster. De italienska stadsstaterna ledde utvecklingen. Primitiva depositionsbanker inrättades i Venedig och Genua redan på 1100-talet. Från början var de bara avsedda som en trygg förvaring för pengar, men snart började de överföra medel mellan olika konton. Det var i lag förbjudet att använda insatta medel till lån, men bankerna tillät betrodda insättare att dra över sina konton och skapade på så sätt nya betalningsmedel.

Så småningom började furstarna låna pengar av bankirerna. Det galanta livet vid hoven kostade ofta mer än fursten hade till hands, och de ständiga krigen var dyra i drift. Bankirer som de Medici och Fugger hjälpte till att hålla kungar och härar under armarna. Men furstarna var besvärliga låntagare. Betalningarna dröjde, och ibland kom de inte alls. Bankirerna skyddade sig genom att kräva höga räntor men också genom att begära privilegier och andra förmåner. De tog hand om indrivningen av furstens skatter, de arrenderade gruvor och förmedlade import. Under 1400- och 1500-talet vägrade många furstar att betala sina skulder, och en del av dem kastade ut bankirerna från sina länder.

Krigen böljade fram och tillbaka i Italien, med pesten i sina spår. Den ekonomiska tyngdpunkten i Europa försköts mot nordväst, mot norra Tyskland, Nederländerna och England. Amsterdam blev ett viktigt handelscentrum, dit köpmän kom från öst och väst för att göra upp affärer.

År 1609 grundades växelbanken i Amsterdam, Amsterdamsche Wisselbank. Köpmännen kom med alla möjliga slags pengar, somliga nötta, andra nedfilade, för att man av filspånen skulle kunna låta slå fler mynt. Redan de romerska kejsarna hade begripit myntförsämringens lockelse. Genom att minska silverinnehållet kunde man slå många fler denarer – och först efter en tid förstod allmänheten att den måste begära fler mynt för att få lika mycket silver som tidigare. I Sverige bedrev Johan III myntförsämring i stor skala, trängd av Vasaslottens byggmästare.

Växelbanken tog emot alla de olika myntslagen, gav varje köpman ett konto och ett kvitto på hur många nederländska gulden hans insatta pengar var värda. Bankens pengar var en ren räkneenhet, men den var stabil och

1500-talets bankirer blandade handel, penningtransaktioner och affärsupp-görelser med furstar och andra magnater.

Konstnär: Jan Gossaert, kallad Mabuse (c:a 1478-1533/36).

20 tryggade värdet av köpmannens tillgodohavande. Sedan denne fått sitt konto kunde han skriva ut anvisningar till sina affärskontakter och flytta pengarna till deras konton. Insättningskvittona vandrade från hand till hand, ända tills någon behövde kontanter och löste in kvittot i banken. Tjänsten var så uppskattad att växelbanken kunde ta betalt för insättningarna. Enligt bankens statuter fick den inte låna ut pengar, utan fungerade bara som en växelbank i handelns intresse. Alla insättningskvitton skulle motsvaras av mynt och metall i bankens vård.

Den amsterdamska växelbanken fick efterföljare på annat håll. Hamburg blev snart ett viktigt finanscentrum. I London tog guldsmederna hand om sina kunders guld och silver mot kvitton som började vandra på samma sätt som insättningsbevisen i Amsterdam. Efter hand nådde ryktet ännu längre norrut.

OXENSTIERNAS BANKPLANER

Vid årsskiftet 1611/1612 blev Gustav II Adolf fullmyndig kung i Sverige. Han utnämnde Axel Oxenstierna till rikskansler. Krigen tog det mesta av deras uppmärksamhet, men drev också på en bred omdaning av rikets institutioner och näringsliv. Under Oxenstiernas 42 år som kansler lades grunden till den moderna svenska staten.

Riket styrdes av kungen, riksrådet och riksdagens ständer (adel, präster, borgare och bönder). Det var bara i Sverige och i Schweiz som bönderna regelmässigt kunde göra sig hörda. Kungens makt begränsades av landslagen och hans kungaförsäkran. Han styrde med »råds råde«, i samråd med riksrådet, som bestod av ett tjugotal adelsmän, utnämnda av kungen. Kungen och rådet regerade landet, men de viktigaste besluten – inte minst skatter och utskrivningar av knektar till krigen – måste godkännas av ständerna. Maktfördelningen mellan de olika organen skiftade från tid till annan, men i sina grunddrag bestod denna struktur fram till 1809 års omvälvning. Ståndsriksdagen avskaffades inte förrän 1866.

Sverige och Finland hade vid denna tid drygt en miljon invånare. Den helt övervägande delen av befolkningen arbetade i ett jordbruk som bedrivits på samma sätt i hundratals år. Städerna var små – Stockholm hade knappt 10 000 invånare – och flertalet borgare delade sin tid mellan handel och jordbruk.

Men rikets styresmän ville mer. När Gustav II Adolf och Oxenstierna

21 tog över var riket hårt trängt av krig på alla håll. »Alla våra grannar är våra fiender«, skrev kanslern i en promemoria på våren 1612. När han avgick med döden i augusti 1654 hade freden i Westfalen gjort Sverige och Frankrike till garant för den europeiska säkerheten.

Det var en märklig metamorfos, som tärde hårt på det glest befolkade landet. Kronan¹ pressade befolkningen på skatter och knektar. De gamla jordskatterna låg tungt på de minsta gårdarna – höjde man dem för mycket skulle innehavarna bli skattevrak och skattebasen krympa. Oxenstierna såg en möjlighet i tullarna på handel och nya exportnäringar. Kopparen, järnet och tjäran ökade i betydelse och gav kronan stora skatteintäkter. Kanslern och hans ståndsbröder hade på sina studieresor sett tyska och baltiska städer blomstra tack vare marknader och driftiga köpmän. Att stärka städerna, handeln och hantverken blev en viktig linje i Oxenstiernas reformer.

År 1619 samlade kungen borgare från några av rikets viktigaste städer till en överläggning om hur näringarna kunde utvecklas. Huvudsyftet med sammankomsten var att diskutera en ny stadsstadga, men Oxenstierna lanserade också en annan tanke. Myntbristen var handelns stora problem, menade han. »Ibland annat, som städerna förhindrar deres förkovring, är den store penningenöd här finns i riket, i det all handel här till dags är gången på varur och deras förbytnig.«

Men det fanns en möjlighet att komma ur byteshandeln. Tanken var så ny att den ännu inte hittat sitt svenska begrepp. Oxenstierna talar om att inrätta en »bänk«, den ordagranna översättningen av den ursprungligen italienska termen banca, och så småningom om en »lånebank« – lånebank kallas den först senare.

Om bankerna hjälpte pengarna att cirkulera snabbare skulle handeln befruktas och öka. Regeringen ställde inte frågan om banker borde inrättas – det var »utan gensagu nödigt« – utan hur det skulle gå till. Varje stad borde själv skjuta till det kapital som krävdes eller låta insättare ställa upp med pengarna mot ränta. Tanken att låta städerna stå för verksamheten tyder på att man hade sneglat på den tio år gamla växelbanken i Amsterdam, som grundats och garanterats av staden. Det var i så fall ett i raden av exempel på hur kanslern försökte stöpa om holländska kommersiella institu-

¹ »Kronan« användes i äldre tid som beteckning för staten. »Staten« var länge det som i dag kallas budgeten, för en tidsperiod eller en verksamhet – det är därifrån statskontoret har sitt namn.

22 tioner till svenska förhållanden (Thomson, 2005).

Men borgerskapet tvekade. Det påpekade att de utländska bankerna var inrättade för de resandes bekvämlighet, så att de kunde finansiera sin handel med växlar och slapp föra med sig kontanter. Borgarna förklarade att städerna själva omöjligt kunde ställa upp med det kapital som behövdes.

Oxenstierna skrev ett koncept med svar på invändningarna. Det handlade inte bara om växlar till de främmande köpmännens nytta. Han beto- nade möjligheten att sätta in och låna pengar. För insättarna vore det långt tryggare att kunna gå till en bank än att lämna sina medel åt privata mäklare. Tack vare insättningarna skulle banken kunna låna ut så att »de som pen- ningar behöve och kunne bänken med nöjaktig pant försäkra måge alltid vara penningar mäktige«.

Oxenstierna talade om penningbrist i dubbel bemärkelse, en tvetydig- het som ofta skulle återkomma. Dels rådde det tidvis brist på fysiska betal- ningsmedel, på mynt att handla med, något som kanslern hoppades att banken skulle motverka genom att öka omloppshastigheten; dels var det ont om krediter, vilket banken kunde råda bot på genom att förmedla kapital. Men tiden var inte mogen. Kronan led själv av »penningenöd« och hade inte råd att garantera banken, borgarna var inte övertygade nog att själva satsa, och förslaget rann ut i sanden.

Gång på gång väcktes förslaget på nytt under de kommande årtion- dena. Den holländske finans- och industrimagnaten Louis De Geer, som blev Sveriges främste kanongjutare och rikaste man, talade år 1627 med riksrådet Johan Skytte om att grunda växelbanker i Norrköping och Arboga. Vid 1642 års riksdag betonade Oxenstierna nyttan av en bank »så väl för dem, som hava överflödige penningar, så ock dem som behöva att låna, att de om mindre intresse [ränta] det bekomma kunna, och då icke behöva att giva mäklaren något«.

Efter hand fick projekten tydligare konturer, men tveksamheten be- stod. År 1646 fick några utländska köpmän privilegium att inrätta en låne- bank på en eller flera orter i Sverige, men inte heller denna gång blev det något av. År 1652 tog både kammarkollegiet och Rigaborgaren Johan Palm- struch upp tanken. Regeringen svarade kammarkollegiet att en bank visser- ligen kunde vara god och nyttig, men »efter det haver utan tvivel sine åtskillige store difficulteter att effectueras och icke något hastigt anställas och inrättas kan« skulle regeringen överväga saken och återkomma till stän- derna med en resolution. Det gjorde den aldrig.

Under Axel Oxenstiernas (1583–1654) tid som den svenska kronans fullmyndige legat i Tyskland slogs ett mynt i Würzburg med

hans bild, det enda svenskläglade myntet med ett icke-kungligt porträtt. Mått: Ø 41 mm.